

O dekonštrukcii

Teória a kritika po štrukturalizme

JONATHAN CULLER, Cornell University, USA

Úvod

Ak by sa pozorovatelia a bojovníci na rozličných barikádach kritických diskusií, ktoré v ostatnom čase prebiehajú, vôbec na niečom zhodli, rozhodne by bol tým styčným bodom názor, že súčasná teória kritiky je mäťuca a zmätená. Je to už veľmi dávno, čo sme mohli kritiku vnímať ako homogénny žáner, pri ktorom sa dôraz striedavo kladie na rozličné aspekty. Trpkosť súčasných diskusií naznačuje pravý opak: na poli kritiky sa hašterivo stretávajú zjavne nekompatibilné činnosti. Dokonca čo i len pokus vymenovať ich – štrukturalizmus, čitateľsky orientovaná kritika, dekonštrukcia, marxistická kritika, pluralizmus, feministická kritika, semiotika, psychoanalytická kritika, hermeneutika, antitetická kritika, *Rezeptionsästhetik*... – vyznieva ako flirt so znepokojivým zábleskom nekonečného, ktoré Kant nazýva „matematická vznešenosť“. Kontemplácia o chaose, ktorý by mohol pohltiť naše rozumové schopnosti, možno vyvoláva, ako to naznačuje Kant, isté vytrženie, ale väčšinu čitateľov skôr privedie do pomykova či zaskočí, než naplní úžasom.

Táto kniha síce nesľubuje úžas, no rozhodne sa chce popasovať s rozpakmi. Kritická diskusia by mala stimulovať, nie omračovať, ako sa to v ostatnom čase deje. Keď už aj odborníci zbehlí v súčasnej teórii len s ťažkosťami určujú, čo je dôležité, alebo kde a ako súperiace teórie navzájom vlastne súperia, človek má sto chutí pokúsiť sa o vysvetlenie, obzvlášť s vedomím, že vysvetlenie môže byť prínosom pre mnohých študentov i učiteľov literatúry, ktorí nemajú čas ani záujem sledovať kritickú diskusiu a ktorí sa bez spoľahlivých sprievodcov ocitajú na akomsi novodobom Bartolomejskom jarmoku, čo im pripadá ako „absolútny zmätok“, „protikladov, ktoré nemajú ani zákona, ani zmyslu, ani cieľa“¹. Táto kniha sa prostredníctvom rozboru súčasných kritických diskusií a prostredníctvom analýzy tých najzaujímavejších a najhodnotnejších projektov súdobej teórie pokúša odstrániť zmätok, osvetliť významy a stanoviť ciele.

Počiatočným zdrojom zmätku je nestabilita kľúčových termínov, ktorých rozsah sa mení v závislosti od stupňa špecifickosti kritického rozboru a od kontrastov či rozdielov, ktoré na danom stupni pôsobia. Poučným príkladom je termín *štrukturalizmus*. Odborník, ktorý za účelom výkladu analyzuje esej od Rolanda Barthesa, by mohol odlíšiť jej špecificky štrukturalistické metódy od ostatných použitých postupov, čím by štrukturalizmus jednak využil a zároveň by prispel k jeho značne obmedzenému chápaniu. Na druhej strane kritik s vyššími ambíciami v snahe zachytiť základné postupy moderného myslenia by mohol „štrukturalizmus“ 20. storočia uviesť do kontrastu so starším „esencializmom“ a tým z nás všetkých, bez ohľadu na naše tvrdenia, narobiť štrukturalistov. Pre obidva spôsoby použitia

¹ William WORDSWORTH: *The Prelude* (1850), VII. kniha, verše 722 a 727–728. Pozri výstižný rozbor chaosu a bezvýchodiskového postavenia kritika v texte Neila HERTZA *The Notion of Blockage in the Literature of the Sublime* (Pojem bezvýchodiskovosti v literatúre vznešeného).

daného termínu by bolo možné vytvoriť vierohodnú obhajobu, keďže osobitosti, ktoré sú na jednej úrovni životne dôležité, sa na inej strácajú. Ak však pôsobenie štrukturalizmu vhodne ilustruje štruktúrálnu determinovanosť významu, ktorý si štrukturalizmus kladie za úlohu charakterizovať, výsledok aj tak zmätie každého, kto dúfa, že mu tento termín poslúži ako vhodná a spoľahlivá nálepka. Vincent Descombes v knihe *Le Même et l'autre* (Rovnaké a iné, č. *Stejně a jiné*), v ktorej výstižne zhrnul francúzsku filozofiu od roku 1933 až do roku 1978, úzkostlivo skúma všetky členenia, až napokon dospieva k názoru, že jediným štrukturalistom je Michel Serres (s. 96–111). Podľa iných komentátorov zase štrukturalizmus nezahŕňa len francúzske myšlienkové prúdy ostatného obdobia, ale celú kritiku s príklonom k teórii: napríklad William Phillips v diskusii o súčasnej kritike, ktorú zorganizoval pre časopis *Partisan Review*, označuje termínom štrukturalizmus celú plejádu najnovších kritických a teoretických textov, ktoré odmietajú obhajovať tradičný prístup – čiže objasňovanie autorského posolstva a hodnotenie výsledkov autorovej práce (*The State of Criticism*, s. 374). Ako si máme vysvetliť takýto posun v terminológii?

Ktokoľvek by mohol takéto širokospektrálne používanie nášho termínu zamietnuť v tom zmysle, že sa tu bez znalosti veci na jednu hŕbu hádže to, čo by sa malo rozlišovať. Keď niekto hovorí o kritikoch, akými sú napríklad Roland Barthes, Harold Bloom, John Brenkman, Shoshana Felmanová, Stanley Fish, Geoffrey Hartman, Julia Kristeva a Wolfgang Iser a všetkých ich označuje za štrukturalistov, môžeme mu odpovedať tým, že poukážeme na protikladnú povahu premis, na ktorých pri práci stavajú, na odlišnosť cieľov, ktoré ohlasujú, a na vzájomnú nezlučiteľnosť tradícií, z ktorých vychádzajú. Čím viac o teórii kritiky vieme, tým sme náchylnejší preberať presné členenia a tým pohŕdavejšie sa budeme usmievať nad nevedomosťou tých, ktorí sa za účelom zredukovania kritiky na jednoduchý morálny scenár vzdávajú akéhokoľvek nároku na rozlišovacie schopnosti. Majiteľ reštaurácie, ktorý nám oznámi, že má dva druhy vína – červené a biele – na nás iste neurobí dojem znalca.

Označiť všetkých teoreticky orientovaných kritikov za štrukturalistov je vo všeobecnosti znakom nevedomosti, no napriek tomu je v tomto použití výrazu *štrukturalizmus* istá implicitná presvedčivosť, ktorú je možné obhájiť – obhájiť práve na základnej, najvšeobecnejšej rovine. Bolo by možné tvrdiť, že keď sa literárna veda zaoberá rozličnými teoretickými otázkami, dochádza k výraznejším zmenám, ako keď jedna teória vytláča druhú a že povaha týchto zmien sa vzťahuje na centrálné aspekty štrukturalizmu. Tí, ktorí používajú termín *štrukturalizmus* v takomto širokom chápaní, v skutočnosti neargumentujú v prospech tohto tvrdenia. Väčšinou stavajú štrukturalizmus do protikladu k humanistickej kritike – čo je zovšeobecnená verzia novej kritiky – ktorá sa opiera o zdravý rozum a spoločné hodnoty, a na ich základe interpretuje umelecké diela ako estetické akty, z ktorých sa dozvedáme o dôverne známych ľudských snaženiach. Štrukturalizmu sa najčastejšie vyčíta hlavne to, že na ovládnutie literatúry využíva pojmy z iných oblastí – z jazykovedy, filozofie, antropológie, psychoanalýzy, marxizmu. Na druhom mieste medzi sťažnosťami je potom tvrdenie, že štrukturalizmus – keďže sa zrieka snahy o odhalenie pravého významu diela a všetky interpretácie pokladá za platné – ohrozuje samotný *raison d'être* literárnej vedy.

Vzťah medzi týmito dvoma námietkami voči štrukturalizmu nie je celkom jasný. Donkonca by sme ich mohli chápať ako navzájom protirečivé, keďže človek by od kritika, ktorý

sa snaží literatúru ovládnuť – napríklad pomocou psychoanalýzy – očakával, že bude uprednostňovať psychoanalytické interpretácie. Už to, ako je ťažko zosúladiť spomínané sťažnosti, nám naznačuje, že ak chceme porozumieť silám, čo tu pôsobia, a zároveň pochopiť súvislosť medzi používaním rozličných teoretických diskurzov a oslabovaním tradičného interpretačného zámeru, musíme sa dostať ďalej než len po svoje vlastné východiská dotýkajúce sa literatúry a kritiky. Výnimočnosť inkluzívneho „štrukturalizmu“ v skutočnosti nespočíva v jeho kozmopolitných teoretických záujmoch. Nová kritika, s ktorou ho často uvádzajú do protikladu, nebola vôbec antiteoretická ani provinčná, ako to dokazujú teoretické rozbor v knihe *Theory of Literature* (Teória literatúry, č. *Teorie literatury*) autorov René Welleka a Austina Warrena. Tento inkluzívny štrukturalizmus je výnimočný práve vďaka skutočnosti, ktorú azda môžeme vybadať vo vzťahu (ktorý kritické rozbor často akoby utajovali) medzi rozostavením teoretických kategórií a ohrozením tradičného prístupu, ktorý sa snaží objasniť význam estetických objektov. Interpretačné zámery novej kritiky súviseli so zachovávaním estetickej autonómie a s obranou literárnej vedy pred jej pohltaním inými vedami. Ak „štrukturalistická“ kritika v snahe charakterizovať literárne dielo využíva rozličné teoretické diskurzy, pričom napomáha akémusi pohlcovaniu zo strany iných vied, potom sa pozornosť kritikov presúva z tematického obsahu na podmienky tvorby významu, na všetky tie rôzne štruktúry a procesy, ktoré v nej majú svoje miesto. Dokonca aj keď sa štrukturalisti začnú zaoberať interpretáciou, snaha o analýzu štruktúry diela a síl, ktoré túto štruktúru determinujú, ich dovedie k tomu, že sa sústredia na vzťah medzi dielom a podmienkami, ktoré umožňujú jeho existenciu, čím sa podryva – ako to zrejme vnímajú odporcovia štrukturalizmu – tradičný interpretačný zámer.

Deje sa to dvoma spôsobmi, ktoré sú na pohľad odlišné, no odporcom štrukturalizmu sa javia rovnako scestné. Na jednej strane obviňujú Barthesov, Todorovov a Genettov štrukturalizmus, zotrvávajúci vo svojich odkazoch hlavne na literárnych pozíciách, z formalizmu – podľa nich totiž zanedbáva tematický obsah diela, aby sa potom mohol sústrediť na jeho hravé, parodické či rozkladné vzťahy k literárnym formám, kódom a konvenciám. Na druhej strane kritikov, ktorí využívajú rôzne kategórie z psychoanalýzy, marxizmu, filozofie alebo antropológie, obviňujú už nie z formalizmu, ale z unáhleného či predpojatého čítania – títo vraj zase zanedbávajú rozličné témy v umeleckom diele, len aby v ňom objavili také znaky štruktúry alebo systému, aké vyžaduje ich vedná disciplína. Obidve skupiny štrukturalistov sa z podobných dôvodov zapodieávajú niečím celkom iným ako tradičnou humanitnou interpretáciou.

Ak sa *štrukturalizmus* javí ako vhodný krycí názov pre množstvo kritických aktivít, ktoré vyžívajú teoretické diskurzy a zanedbávajú hľadanie „pravého“ významu analyzovaných diel, je to bezpochyby preto, lebo štrukturalizmus v užšom zmysle slova predstavuje so svojím využitím jazykového modelu najdôležitejší príklad tejto novej orientácie kritiky. Lingvistické kategórie a metódy, či už priamo aplikované na literárny jazyk alebo použité ako model pre poetiku, umožňujú kritikom zamerať sa nie na význam umeleckého diela a na jeho implikácie či hodnotu, ale na štruktúry, ktoré význam vytvárajú. I v tom prípade, ak sa lingvistika explicitne hlási do služieb interpretácie, základná orientácia tejto vednej disciplíny, ktorá neprodukuje nové interpretácie viet, ale usiluje sa popísať systém noriem, determinujúcich formu a význam jazykových sekvencií, vedie k tomu,

že pozornosť sa sústreďí na štruktúry a na identifikáciu významu už nie ako na zdroj pravdy, ale ako na výsledok jazykovej hry. Vierohodnosť označenia napríklad Barthesa, Blooma, Girarda, Deleuza, Felmanovej a Serresa za štrukturalistov spočíva v tom, že ich texty sa rozličným spôsobom odvracajú od vysvetľovania a hodnotenia objaveného významu a snažia sa skúmať vzťah daného textu ku konkrétnym štruktúram a procesom, či už sú to štruktúry a procesy lingvistické, psychoanalytické, metafyzické, logické, sociologické alebo rétorické. Hlavným zdrojom vysvetlení sa potom stávajú skôr jazyky a štruktúry než osobnosť alebo vedomie autora.

Rozdelenie literárnej vedy na starú, ale prežívajúcu novú kritiku a nový štrukturalizmus by sme síce mohli podobnými argumentmi obhájiť, ale tým, ktorí takéto členenie používajú – sú to zvyčajne odporcovia širokospektrálneho, hrozivého štrukturalizmu – by to neposlúžilo, keďže na tomto stupni zovšeobecnenia len veľmi ťažko dokážu vybudovať kompaktnú a adekvátnu kritiku. Obvinenia z ich strany sú rôznorodé a pomerne špecifické. Niektorí štrukturalizmu vyčítajú, že koketuje s exaktnými vedami: využíva diagramy, taxonómie či neologizmy a vo všeobecnosti tvrdí, že ovláda a dokáže vysvetľovať neuchopiteľné produkty ľudského ducha. Iní ho obviňujú z iracionálnosti: zo svojvoľnej lásky k paradoxu a bizarným interpretáciám, zo záľuby v jazykových hrách a z narcistického vzťahu k vlastnej rétorike. Pre niektorých zas štrukturalizmus znamená rigidnosť: mechanické extrahovanie istých vzorcov alebo námetov, je synonymom metódy, po aplikácii ktorej má každé dielo ten istý význam. Ďalší sa domnievajú, že štrukturalizmus umožňuje pripísať dielu akýkoľvek význam, či už tým, že zdôrazňuje neurčitosť významu, alebo tým, že význam definuje ako čitateľskú skúsenosť. Niektorí na štrukturalizmus hľadajú ako na deštrukciu kritiky ako vednej disciplíny, iní poukazujú na to, že trestuhodne glorifikuje osobu kritika tým, že ho stavia nad autora a naznačuje, že prvoradou podmienkou akejkolvek serióznej práce s literatúrou je zvládnutie množstva zložitých teórií.

Veda či iracionálnosť, rigidita či uvoľnenosť, deštrukcia kritiky či inflácia kritiky – už to, že môžu vedľa seba existovať takéto protichodné obvinenia, naznačuje, že prvotnou vlastnosťou „štrukturalizmu“ je neurčitá radikálna sila – vnímajú ho ako extrémny, znásilňujúci predchádzajúce východiská dotýkajúce sa literatúry a kritiky, hoci sa nik nedokáže zhodnúť na tom, akým spôsobom to vlastne uskutočňuje. No tieto protichodné obvinenia naznačujú aj to, že odporcovia štrukturalizmu majú na mysli rôzne konkrétne diela a že keď si chceme veci objasniť, musíme sa presunúť na inú úroveň konkretizácie.

Na takejto úrovni, ktorá je v kritickej diskusii azda ešte dôležitejšia ako prvá, sa nevychádza z rozlišovania medzi inkluzívnym štrukturalizmom a tradičnou kritikou, ale z delenia na štrukturalizmus a „postštrukturalizmus“ – ako sa tento smer často nazýva. Povedané slovami Lentricchiu, Derrida nepriniesol štrukturalizmus, ale postštrukturalizmus. Vo svetle tohto kontrastu sa štrukturalizmus stáva súborom systematických, vedeckých projektov – napr. semiotika, v tomto zmysle nástupkyňa štrukturalizmu, sa vo všeobecnosti definuje ako „veda“ o znakoch – a odporcovia štrukturalizmu sú vlastne autori rozličných postštrukturalistických kritik týchto projektov alebo výskumov, ktoré dokazujú ich absolútnu neuskutočniteľnosť. Povedané čo najjednoduchšie: štrukturalisti používajú lingvistiku ako model a pokúšajú sa vytvoriť „gramatiky“ – systematické inventáre prvkov a ich možných kombinácií, ktoré by vysvetľovali formu a význam literárnych

diel. Postštrukturalisti skúmajú spôsob, akým fungovanie samotných textov tento zámer mári. Štrukturalisti sú presvedčení, že systematické poznanie je možné – postštrukturalisti tvrdia, že poznali len nemožnosť takéhoto poznania.

Podrobný popis rozlišovacích znakov, ktorý je zaujímavý tým, akým komplexným otázkam sa venuje, navrhol v roku 1976 J. Hillis Miller, prívrženec jednej vetvy amerického postštrukturalizmu. „Výraznou črtou súčasnej anglickej a americkej kritiky,“ začína, „je jej postupujúca naturalizácia, privlastňovanie či adaptácia posledných trendov kontinentálnej kritiky“. Ak však hovoríme o všetkých druhoch takejto kritiky ako o „štrukturalizme“, zanedbávame tým jedno dôležité členenie.

„Už teraz je možné jasne rozlíšiť kritikov, ovplyvnených týmto novým vývojom (...) na jednej strane sokratovských, teoretických či jasných kritikov a apolónských či dionýzovských, tragických alebo temných kritikov na strane druhej. Sokratovskí kritici sú tí, ktorých láka príslub racionálneho usporiadania literárnej vedy, čo je možné dosiahnuť na základe seriózneho napredovania vedeckého poznania o jazyku. Dosť pravdepodobne sa budú označovať za ‘vedcov’ a svoje spoločné projekty budú zrejme zahŕňať nejakým termínom, napríklad termínom ‘humanitné vedy’. (...) Takýto zámer sleduje napríklad vedná disciplína s názvom ‘semiotika’, alebo aj nové aktivity na poli výskumu a využívania rétorických termínov. Patrili by sem isté aspekty diela Gérarda Genetta, Rolanda Barthesa a Romana Jakobsona. (...)

Títo kritici sa z veľkej časti hlásia k sokratovskej záľube, ktorú Nietzsche definoval ako ‘neotrasiteľnú vieru, že myšlienka môže na vlákne logiky preniknúť aj do tých najhlbších priepastí bytia’. (...) Dnešní stúpenci sokratovskej viery by verili, že kritika inšpirovaná štrukturalizmom môže existovať ako racionálna a logicky odôvodniteľná činnosť s dohodnutými pravidlami postupu, danými faktami a merateľnými výsledkami. Bola by to vedná disciplína, ktorá literatúru vynáša na denné svetlo ‘šťastného pozitivizmu’. (...)

Na opačnej strane stoja kritici, ktorých by sme mohli nazvať ‘temnými’. Hoci ich inšpirovala tá istá myšlienková atmosféra ako sokratovských kritikov a ich dielo by tiež bez modernej lingvistiky nebolo možné, ‘pocit’ či nálada ich textov je úplne odlišná. (...)

Títo kritici nie sú tragickí či dionýzovskí v tom zmysle, že by ich dielo bolo divo orgiastické alebo iracionálne. Ani jeden kritik nedokáže byť vo svojej práci triezvejší, racionálnejší, a teda apolónskejší ako napríklad Paul de Man. Jednou z charakteristických čŕt Derridovej kritiky je trpezlivosť a do najmenších podrobností filologická ‘explication de texte’. A napriek tomu u oboch vedie vlákno logiky do oblastí, ktoré sú nelogické, absurdné. (...) Skôr či neskôr dôjde k stretu s ‘apóriou’ alebo mŕtvym bodom. (...) V skutočnosti práve v okamihu, keď v ich dielach logika zlyháva, najhlbšie prenikajú do skutočnej podstaty literárneho jazyka či jazyka ako takého“ (*Stevens' Rock and Criticism as Cure, II.*, s. 335–338).

V tomto zmysle sa zdá, že snaha o oddelenie štrukturalizmu od postštrukturalizmu naznačuje istý komplikovaný vzťah, pretože jasné a temné nie sú iba jednoduché opozitá. Úspešný temný kritik môže byť rovnako prefikovaný ako jeho jasný náprotivok, a hoci temno je porušením poriadku, znepokojivá záhada temného momentu v literatúre alebo kritike je sama osebe prejavom skrytého poriadku. „Temnota,“ píše Freud, „je ten druh hrôzy, ktorý nás vedie späť k tomu, čo je dávno a dôverne známe.“ „Prvok strašného sa môže ukázať ako čosi, čo bolo potlačené, čosi, čo sa *navracia*“ (*The Uncanny*, zv. 17,

s. 220, 241). Temno neznamená iba to, čo je podivné alebo bizarné, ale naznačuje existenciu hlbších pravidiel. Millerove vyjadrenia rozhodne implikujú nadradenosť temna nad svetlom – temný postštrukturalizmus prichádza, aby zobudil jasný štrukturalizmus z driemot, do ktorých ho ukolísala „neotrasiteľná viera“ v myslenie a „prísľub racionálneho usporiadania“. Je dekonštrukcia v skutočnosti vlastne zbavovaním sa ilúzií? Aký je vzťah dekonštrukcie a toho, čo je dekonštruované? Je postštrukturalizmus popretím štrukturalizmu? Zainteresovaní často predpokladajú, že ak postštrukturalizmus predstihol štrukturalizmus, musel ho predtým poprieť alebo aspoň prekonať: *post hoc ergo ultra hoc*. Millerovo vysvetlenie sa k tomuto názoru približuje, ale protiklad *svetla* a *temna* mu odoláva, pretože temnota nie je ani popretím, ani náhradou svetla.

Miller však jasne rozlišuje štrukturalizmus a postštrukturalizmus podľa skúšky viery. Jasní i temní kritici uplatňujú logické postupy, no temní, ktorí neveria v logiku, nakoniec dosahujú „hlboký prienik“ do povahy jazyka a literatúry, kým jasní kritici so svojou neotrasiteľnou vierou v myslenie sa často nikam nedostanú. Bez toho, aby sme si opäť položili otázku, ktorú takáto perspektíva vyvoláva – má vari Roland Barthes viac dôvery v rozum ako Paul de Man? – možno konštatovať, že jasné prieniky, ktoré dosiahli maloverní temní kritici, robia z tejto teórie podobenstvo o pýche. Teoretikov, ktorí sa nadúvajú svojimi vedeckými ambíciami, prekonávajú trpezliví vykladači, ktorí sú vnímaví voči všetkému, čo je perverzné, voči aporetickým momentom skúmaných textov. Hoci Miller netvrdí, že nejaká strana má monopol na pravdu, poriadok alebo prefikanosť, dokáže členiť súčasnú kritiku na dva tábory na základe toho, či dôverujú systematickému mysleniu: štrukturalisti a semiotici nadšene vymýšľajú teoretické metajazyky, ktoré by objasnili textové javy. Postštrukturalisti skepticky skúmajú paradoxy, ktoré vznikajú v rámci snahy o uskutočnenie podobných projektov, a zdôrazňujú, že ich vlastná práca nie je ani tak vedou ako skôr textom.

Otázky, ktoré vynieslo na svetlo takéto členenie, figurujú v literárnej vede na popredných miestach, no keď sa podľa tejto schémy pokúšame mapovať súčasnú teóriu, vynára sa množstvo problémov. Po prvé, ako by sa dalo čakať, je dosť ťažké určiť, do ktorého tábora patria konkrétni teoretici. Nedávno vydaná antológia postštrukturalistickej kritiky, ktorú zostavil Josué Harari, mladý kritik, ktorého nemožno obvinieť z nevedomosti, sa skladá prevažne z textov tých mysliteľov, ktorých zostavovateľ uviedol vo svojej skôr vydannej bibliografii štrukturalizmu. Sú to: Roland Barthes, Gilles Deleuze, Eugenio Donato, Michel Foucault, Gérard Genette, René Girard, Louis Marin, Michael Riffaterre a Michel Serres. Harari uvádza ako jediných pravých štrukturalistov Clauda Lévi-Straussa a Tzvetana Todorova, keďže zo všetkých ostatných sa neskôr stali postštrukturalisti. Občas, samozrejme, dochádza k radikálnym transformáciám a konverziám, ale keď sú toľkí včerajší štrukturalisti dnes už postštrukturalistami, začíname pochybovať o správnosti takéhoto členenia, najmä keď bolo tak nespoľahlivo definované. Ak má postštrukturalizmus predstavovať kritiku predchádzajúcej ilúzie ovládnutia, potom je ťažko nájsť aspoň nejaké štrukturalistické texty, ktoré sú natoľko v zajatí tejto ilúzie, že do spomínanej definície zapadnú. Ako píše Philip Lewis v jednom z najlepších rozborov tohto problému, „čítanie diel priekopníkov štrukturalizmu ako napríklad Lévi-Straussa a Barthesa nám vlastne nedokazuje, že štrukturalizmus si postupom času začal uvedomovať vlastné obmedzenia a problémy, ale skôr to, že už v začiatkoch obsahoval prenikavé sebakritické vedomie, a toto vedomie posilňovalo

vedeckého ducha celého štrukturalistického projektu“ (*The Post-Structuralist Condition*, s. 8). Projekty ako napríklad kritika znaku, zobrazenia a subjektu, ktoré dnes označujeme za postštrukturalistické, boli prítomné už pod povrchom štrukturalistických textov v 60. rokoch.

Pochybnosti o takomto delení sa nerozptýlia ani vtedy, keď sa zameriame na jednotlivé prípady. Je Roland Barthes štrukturalista alebo postštrukturalista? Je to kajúcny štrukturalista, ktorý sa stal postštrukturalistom? Ak áno, kedy došlo k tejto zmene? Barthesov semiologický rozbor módy z roku 1967 *Système de la mode* (Systém módy) a jeho program štrukturálnej analýzy rozprávania z roku 1966 *Introduction à l'analyse structurale des récits* (Úvod do štrukturálnej analýzy rozprávania, č. *Úvod do štrukturální analýzy vyprávění*) sú diela, podľa ktorých by ich autora smelo mohli označiť za ortodoxného štrukturalistu. Avšak diela, ktoré napísal o niekoľko rokov skôr, ako napríklad významný predslov k zbierke esejí z roku 1964 *Essais critiques* (Kritické eseje), nám bránia v tom, aby sme radikálnu zmenu autorovho presvedčenia situovali za rok 1967. A Barthesovo najznámejšie dielo na poli kritiky, knihu *S/Z*, je veľmi ťažko vôbec niekam zaradiť. Nie je to preto, že by sa v nej vyhýbal témam, na ktorých sa vo všeobecnosti zakladá rozlišovanie štrukturalizmu a postštrukturalizmu, ale preto, lebo sa zdá, že obidva tieto postupy využíva v omnoho širšej miere, akoby bez ohľadu na fakt, že štrukturalizmus a postštrukturalizmus by mali byť dve zásadne rozdielne hnutia. Barthes v knihe *S/Z* vystavuje na obdiv pôsobivý metajazykový trik: snaží sa rozložiť literárne dielo na jednotlivé zložky, pričom celkom racionalisticky či vedecky klasifikuje, označuje a popisuje rozličné kódy, na ktorých je založený klasický, čitateľný text, a zoširoka skúma konvencie, ktorými sa tento spôsob písania riadi. Snaží sa osvetliť postupy, pomocou ktorých čitatelia nachádzajú v románe zmysel, pričom veľmi vhodne a prenikavo prispieva k poetike beletrie. A na druhej strane v *S/Z* nachádzame to, čo Barthes a ostatní považovali za popretie celej vízie štrukturalizmu – Barthes tvrdí, že s textom nemieni zaobchádzať ako s produktom alebo prejavom skrytého systému, ale že preskúma odlišnosť textu od seba samého, teda spôsob, akým text prekonáva kódy, o ktoré sa zdanlivo opiera. Skutočnosť, že *S/Z* za svoju pôsobivosť a pútavosť vďačí kombinácii dvoch postupov, ktoré, ako sa predpokladá, prináležia k protikladným školám, nás upozorňuje, aby sme s touto opozíciou zaobchádzali opatrne a hádam nám aj pripomenie, že pokusy štrukturalistov o charakteristiku konvencií literárneho diskurzu sa od samého začiatku spájali so zisťovaním, ako najzaujímavejšie diela vysúvajú tieto konvencie do popredia, ako ich parodujú a porušujú. V Barthesových *Kritických esejách* vychádza najsilnejší impulz smerom k poetike z radikálnych inovácií, ktoré prináša nový román. Zdá sa, že „postštrukturalistické“ záujmy boli s Barthesovým štrukturalizmom od začiatku pevne prepojené.

Podobné problémy sa objavujú, keď sa začneme pre zmenu zaoberať Jacquesom Lacanom. V zlatých časoch štrukturalizmu ho vyhlásili za štrukturalistu, otvorene využíval Saussura a Jakobsona a tvrdil, že nevedomie je štruktúrované rovnako ako jazyk. Napriek tomu sa neskôr stal významným postštrukturalistom a svojím štýlom spochybňoval práve tie istoty, ku ktorým sa kedysi hlásil. Odmietal „neotrasiteľnú vieru“ jasného kritika v rozum, no napriek tomu si zaumienil „preniknúť do tých najhlbších priepastí bytia“².

² K tomu pozri text Jacquesa DERRIDU *Le Factuel de la vérité* (Doručovateľ pravdy) z knihy *La Carte postale* (Pohľadnica). Lacan je pre mnohých kritikov a teoretikov príťažlivý preto, že odhliadnuc od zložitosti

Opozícia štrukturalizmu a postštrukturalizmu len komplikuje snahu porozumieť takýmto významným postavám.

Hoci konflikt racionálneho a iracionálneho, rozpor medzi pokusom vyznačiť deliace čiary a medzi snahou o ich zotretie, či medzi honbou za poznaním a spochybňovaním poznania predstavuje v súčasnej teórii kritiky silný faktor, tieto opozície v konečnom dôsledku nepomáhajú spoľahlivo rozlišovať jednotlivé kritické školy. Všimnime si napríklad, ako Miller chváli temných kritikov za to, čo dosiahli v úlohe jasných kritikov: za prenikavé pochopenie podstaty literárneho jazyka či textuality. Nielen že okamih, v ktorom logika v ich diele zlyháva, je „okamihom, keď najhlbšie prenikajú do skutočnej podstaty literárneho jazyka či jazyka ako takého“, ale dokonca „je to práve to miesto, kam dospejú sokratovské postupy, ak ich dovedieme dostatočne ďaleko“ (*Stevens' Rock and Criticism as Cure, II.*, s. 338). Obidva prístupy vedú k tomu istému druhu chápania. Derridovo čítanie Saussura, ktorému sa budem venovať v druhej kapitole, dospieva k chápaniu podstaty jazyka, ale toto chápanie je zároveň výsledkom Saussurovho jasného výskumu jazyka. Dá sa povedať, že Derrida s najväčším možným úsilím dodržiava štrukturalistickú zásadu, že v jazykovom systéme jestvujú iba diferencie a nijaké pozitívne vymedzené pojmy. Derrida toto chápanie čerpá z čítania Saussura tak, ako de Man čerpá z čítania Prousta, Rilkeho, Nietzscheho a Rousseaua, alebo tak, ako Miller svoje temné poznanie nachádza už u Stevensa, Georgea Eliota alebo Shakespeara. Ako poznamenáva Miller v závere svojej štúdie, „ten najmenejší okamih v tejto rozvíjajúcej sa polarizácii medzi súčasnými kritikmi však nastáva vtedy, keď sa sokratici stávajú temnými a temní jasnými, niekedy až príliš prefikane racionálnymi“ (s. 343). Možnosť takéhoto zvratu, ktorá sa, ako sami zistíme, objavuje častejšie, než sme možno predpokladali, zachováva rozdiel medzi jasnými a temnými, či medzi sebaistou

a rozličných neistôt, ktoré nachádzame v jeho diele, jeho tvrdenia sľubujú pravdu: pravdu o subjekte, pravdu, ktorá nepredstavuje len pravdivé čítanie textu, ale ktorá je aj pravdou o ľudskej psychike a ľudskej túžbe. Skrátka, je to prienik do najhlbších priepastí bytia. Barbara Johnsonová uvádza Derridu a Lacana do zložitého transferenčného vzťahu a tvrdí, že Derridova kritika sa nepochybne vzťahuje na Lacana *tak, ako ho čítajú* – na Lacana, ktorého čítajú ako sibylský zdroj pravdy – ale že neuchopiteľnosť Lacanových textov robí z Derridovej kritiky (ktorá prenáša pocit viny z určitého čítania Lacana na Lacanov text) akési vykonštruované obvinenie (*The Critical Difference*, s. 125–126). Tu, vo vzťahu textu a jeho čítania, ktorý Johnsonová analyzuje, nachádzame dosť dôležitý a všeobecne použiteľný vzorec, ktorý niektorých interpretátorov vedie k tomu, že všetky čítania označujú za nesprávne (pozri s. 175–179). Na chvíľu si možno s použitím príkladov všimneme, že Hillis Millerova kritika štrukturalizmu sa zrejme nezakladá ani tak na textoch Barthesa a jeho kolegov, ako na *čítaní* či interpretácii štrukturalizmu – obzvlášť sa to dotýka systematizovanej prezentácie štrukturalizmu v mojej práci *Structuralist Poetics* (Štrukturalistická poetika). Vo chvíli, keď Miller prvýkrát vykreslí protiklad temného a jasného u kritikov, ktorých predtým opísal, napíše vo vete, z ktorej časť som už citoval vyššie: „hoci ich inšpirovala tá istá myšlienková atmosféra ako sokratovských kritikov a ich dielo by tiež bez modernej lingvistiky nebolo možné, ‘pocit’ či nálada ich textov je úplne odlišná od nálady, ktorú nachádzame u kritika, akým je napríklad Culler so svojim briskným zdravým rozumom a so svojimi povzbudzujúcimi predstavami o ‘literárnej schopnosti’ a prijímaní ‘konvencii’, so svojou nádejou, že ľudia, ktorí myslia normálne, by sa mohli zhodnúť na význame lyrického textu alebo románu, alebo by mohli aspoň obývať spoločný ‘vesmír diskurzu’, v ktorom by sa o význame mohli rozprávať“ (*Stevens' Rock and Criticism as Cure II.*, s. 336). Či už to je alebo nie je príležitosť charakteristika prístupu použitého v *Štrukturalistickej poetike*, pomáha to ilustrovať prístup, akým sa kritiky opierajú o čítanie analyzovaných diel, presne tak, ako sa možno temná kritika opiera o Millerov systematizovaný, a teda jasný rozbor diela.

racionalnosťou a skepticizmom, no zároveň je zárukou, že sa tento rozdiel nemôže použiť ako skúška kritickej príslušnosti, či ako kritérium klasifikácie.

Neustále odvolávanie sa na odlišnosti medzi štrukturalizmom a postštrukturalizmom má v kritických diskusiách nešťastné následky. Akýkoľvek záujem o veci, ktoré odolávajú poznaniu a prekonávajú konvencie, sa automaticky zaraďuje k postštrukturalizmu a ostáva len slepý a bezduchý štrukturalizmus. A ak definujeme dekonštrukciu a iné verzie postštrukturalizmu tým, že ich uvedieme do protikladu k systematickým víziám štrukturalizmu, naznačujeme, že velebia všetko iracionálne a nesystematické. Ak dekonštrukciu definujeme v protiklade k „vedeckému“ štrukturalizmu, môžeme ju označiť nálepkou „derridaizmus“ – takto vtipne Geoffrey Hartman zmietol zo stola derridovskú argumentáciu (*Saving the Text*, s. 33). V inom kontexte by dekonštrukcia nadobudla zase iné obrysy.

A nakoniec je zrejmé, že opozícia štrukturalizmu a postštrukturalizmu vytvára zdanie, že rozličné texty súčasnej teórie v podstate tvoria postštrukturalistické hnutie. Teoreticky mysliaci kritici ako Harold Bloom a René Girard sa potom zaraďujú k postštrukturalistom len preto, že nepôsobia ako štrukturalisti. Pokiaľ ide o Blooma, Miller a iní ho oslavujú ako člena „yalskej školy“. Bloom bol duchovným vodcom jedného z projektov tejto školy – zborníka *Deconstruction and Criticism* (Dekonštrukcia a kritika), no vo svojom diele sa otvorene venuje tej najmenej dekonštruktívnej úlohe – pokúša sa vytvoriť psychologický model pre opis vzniku básní a otvorene protirečí dekonštrukcií, keď trvá na prvotnosti vôle: vôle silných básnikov, zápasiacich so svojimi titanskými predchodcami. Hoci šikovný interpretátor by medzi Bloomom, Derridom alebo de Manom mohol objaviť dôležité príbuzné znaky, Bloom sa neúnavne usiluje postaviť svoje dielo do protikladu k ich textom, pričom tvrdí, že ľudský subjekt je skôr základom či zdrojom textuality než jej výsledkom: „človek píše, človek myslí a vždy nasleduje iného človeka, alebo sa pred ním bráni“ (*A Map of Misreading*, s. 60). Ak súčasnú kritiku definujeme ako postštrukturalistickú, zakrývame tým existenciu podobných otázok.

René Girarda s postštrukturalizmom spája čiastočne jeho francúzsky pôvod a čiastočne textualizmus jeho ranej charakteristiky mimetickej túžby. Vo svojej významnej knihe o románe, *Deceit, Desire, and the Novel* (Lest', túžba a román), analyzuje túžbu ako imitáciu inej, zobrazenej túžby. Je však ťažké predstaviť si teoretika, ktorý by sa so štrukturalizmom rozchádzal výraznejšie, ako je to u Girarda v neskoršom období, keď sám seba definuje ako vedca, ktorý sa usiluje dokázať, že kultúra a inštitúcie vznikajú v skutočných, špecifických násilných činoch namierených proti náhodne vybraným obeťným baránkom. Literárne diela sú podľa neho rituálnymi opakovaniami pôvodných udalostí, pri ktorých došlo k napádaniu obetí a ktoré kultúra zatajuje, ale ktorých stopy je možné skúmať v jej textoch. Postupne ako Girard budoval a rozširoval svoju pôsobivú antropologickú hypotézu, stal sa z neho náboženský mysliteľ, pre ktorého kresťanské zjavenie so svojou autentickou, svätou obeťou predstavuje jedinú záchranu pred násilím mimetickej túžby. Nepriateľský postoj voči mnohým postštrukturalistickým záujmom, dosť výrazný v Girardovom výklade vlastného diela, sa odsúva do úzadia v kontexte, ktorý človeka núti, aby ho označil alebo za štrukturalistu, alebo za postštrukturalistu.³ Škrupulózný rozbor kritiky, ktorá sa zameriava na rozdiel medzi

³ K rozboru Girardovho diela pozri Philippe Lacoue-Labarthe: *Typographie* (Typografia).

štrukturalizmom a postštrukturalizmom, by musel dospieť k záveru, že štrukturalisti sa zväčša podobajú postštrukturalistom viac, ako sa mnohí postštrukturalisti podobajú navzájom.

A napokon, pozornosť, ktorú venujeme tomuto členeniu, nás vzdďaľuje od iných tém a hnutí. Ak by sme súčasnú kritiku vnímali ako boj medzi novou kritikou, štrukturalistami a neskôr postštrukturalistami, ťažko by sme učinili zadosť feministickej kritike, ktorá mala na literárny kánon výraznejší vplyv ako ktorékoľvek iné kritické hnutie a ktorá sa rozhodne ukázala ako jeden z najsilnejších zdrojov obnovy v súčasnej kritike. Hoci mnohí kritici a kritičky, ktorí sa orientujú smerom k postštrukturalizmu, sú zároveň aj feministi/-ky (a vice versa), feministická kritika nie je postštrukturalistická, najmä ak sa postštrukturalizmus definuje ako hnutie, ktoré stojí v protiklade k štrukturalizmu. Ak chceme adekvátne analyzovať feministickú kritiku, potrebujeme iný kontext, v rámci ktorého je pojem štrukturalizmu skôr produktom ako niečím daným.

Hoci najbežnejšie formulácie súčasnej kritiky poukazujú na množstvo dôležitých problémov – na vzťah literatúry a teoretických jazykov iných vedných disciplín, na možnú existenciu a status systematickej teórie jazyka či textov – rozlišovanie štrukturalizmu a postštrukturalizmu je značne nespohľadlivé a namiesto toho, aby sme postštrukturalizmus podrobili rozboru, v rámci ktorého by sme dekonštrukciu označili za jeho vedúcu silu, sa zdá vhodnejšie vyskúšať iný prístup, ktorý azda umožní objaviť rôznorodejšie a výstižnejšie súvislosti. Keďže najsúčasnejšia kritika má o čítaní čo povedať, v rámci tejto témy sa nám možno podarí lepšie stanoviť kontext pre rozbor dekonštrukcie.

Z anglického originálu Jonathan Culler: *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism*. 7. vydanie. Ithaca, Cornell University Press 1992, s. 17–30, preložili Marina Gálisová a Vladislav Gális.

Jonathan Culler: On Deconstruction

Jonathan Culler študoval na Harvard University a St. John's College v Oxforde. V súčasnosti pôsobí ako profesor anglickej literatúry a komparatistiky na Cornell University. Profesionálne sa zameriava na štrukturalizmus a postštrukturalizmus v literárnej vede. Jeho kniha *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature* (Štrukturalistická poetika: štrukturalizmus, lingvistik a výskum literatúry) približuje výsledky a perspektívy štrukturalistických výskumov v lingvistike a literárnej vede a táto práca bola v roku 1976 ocenená James Russell Lowell Prize. Okrem toho napísal ešte knihy *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction* (Hľadanie znakov: semiotika, literatúra, dekonštrukcia) a knihu o Flaubertovi s názvom *Flaubert: The Uses of Uncertainty* (Flaubert: rôzne využitie neistoty). Z kratších prác spomeniem knihy *Barthes a Ferdinand de Saussure*, pričom jeho kniha o Saussurovi bola preložená aj do slovenčiny a vyšla v nakladateľstve Archa v edícii Filozofia do vrečka.

Jeho najvýznamnejšou prácou bola kniha *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism* (O dekonštrukcii. Teória a kritika po štrukturalizme), ktorá v slovenskom preklade vyjde v roku 1998 v nakladateľstve Archa. Táto kniha predstavuje podrobný a systematický výklad literárnovednej dekonštrukcie, ktorá programovo vychádza z diela francúzskeho filozofa Jacquesa Derrida.

Peter Michalovič